

DUJE RENDIĆ-MIOČEVIĆ

JEDAN NOVI LEGIONARSKI SPOMENIK IZ VARAŽDINSKIH TOPLICA

(*Legio XIII gemina Martia victrix Severiana*)

U toku sistematskih arheoloških istraživanja velikog termalnog kompleksa u Varaždinskim Toplicama (*Aquae Iasae*), koja pod stručnim vodstvom M. Gorenca i B. Vikić-Belančić još od 1953. godine provodi Arheološki muzej u Zagrebu,¹ otkriveni su — uz drugu građu, napose izvanredno zanimljive ostatke arhitekture i graditeljske cjeline — i brojni epigrafski spomenici, cijeli i fragmentarni, među kojima posebnu pažnju privlači nalaz vojničkog natpisa na zavjetnom žrtveniku (sl. 1 i tab. I) posvećenu Fortuni (*Fortunae Augustae*).

Spomenik je otkriven u vrijeme spomenutih radova 1962. godine južno od ulaza u tzv. »kupališnu baziliku«, odnosno od nekih kasnijih prigradnji koje su tu nastale vjerojatno dok je zgrada još služila svojoj svrsi. Nalaz ovog važnog epigrafskog spomenika spomenut je već u posljednjem od spomenutih izvještaja što su ga objavili voditelji istraživanja (»Završna istraživanja antičkog kupališnog kompleksa u Varaždinskim Toplicama«), pa je tu bilo i najavljeno da će spomenik biti »predmet posebne obrade« potpisanoga.² Prema opisu koji su dali autori, »teren je bio već u antičko doba nasut, pa je u slojevima nasipa, na dubini od 3 m otkrivena jedna olovna vodovodna cijev...«³ pod kojom je, također u nasipu, otkriven žrtvenik, nađen u ležećem položaju (tab. II).

Žrtvenik je povećih dimenzija (visina 1,22 m), a izrađen je od pješčenjaka od kakvog su materijala i drugi slični spomenici toga kraja. Oblikom je nalik poznatim žrtvenicima karakterističnim za taj dio panonskog područja. Značajke su im: relativno visoka stopa (baza), nešto uži visoki trup i plitka profilirana kruna koja završava dosta visokim »akroterijalnim« dodatkom s naznačenim samo, upisanim volutama. Kao jedini dekorativni element, ne ubrajajući u to već spomenutu i za takve spomenike tipičnu višeslojnu profilaciju koja odozdol i odozgor uokviruje trup žrtvenika, na ovom se našem spomeniku javlja užetu sličan tordirani umetak

¹ Izvještaj o tim istraživanjima objavljeni su u Vjesniku Arheološkog muzeja u Zagrebu (dalje Vjesnik AMZ), 3. ser. sv. I, (1958)

str. 75 i d., sv. II (1961), str. i d. i sv. IV (1970), str. 121 i d.

² Vjesnik AMZ, IV, str. 130, bilj. 6.

³ Spom. mjesto (str. 130).

koji najprije flankira natpisno polje, odnosno pročelnu stranu samoga trupa spomenika, a onda kao tampon-pojas s tri strane dijeli bazu spomenika od profilacije kojom zapravo počinje njegov glavni dio, trup. Isti motiv upotrijebljen je i kao ukras u završnom dijelu spomenika završavajući donju liniju plastično oblikovanog akroterija između ugaonih voluta.

Ostale su dimenzije spomenika: visina baze 0,26 m, širina 0,58 m; širina pročelja trupa 0,42 m; visina gornje dvodjelne profilacije 0,125 m, širina 0,25 m; debljina spomenika iznosi 0,23—0,25 m. (Natpisno polje: 0,62×0,42 m).

Žrtvenik je uglavnom dobro sačuvan s izuzetkom donjeg desnog dijela na pročelnoj strani — do samog natpisnog polja — koji je vjerojatno još u antičko doba bio obijen. Natpisno polje sačuvano je potpuno, iako mu je tordirani element koji ga zatvara s desne strane prilično otučen.

Natpisno polje maksimalno je iskorišteno te njegovih deset redaka — samo posljedni redak ispisan je znatno manjim slovima od ostalih koja su u prosjeku visoka 4—5 cm — teku od gornje do donje profilacije, odnosno od lijevog do desnog tordiranog elementa.⁴

Tekst natpisa glasi:

Fortunae Aug(ustae). /T(itus) Fl(avius) Titi fil(ius), Papir/ia, (domo) Oesci, Domi/tius Valerian/⁸us, (centurio) legiona/rius factus at (=ad) /suffragium leg(ionis)/ XIII gem(inae) M(artiae) v(icticis) Seve(rianae). /V(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)/ ¹⁰C(laudio?) Po[m]peiano et [Paelig]n[ian]o co(n)s(ulibus).

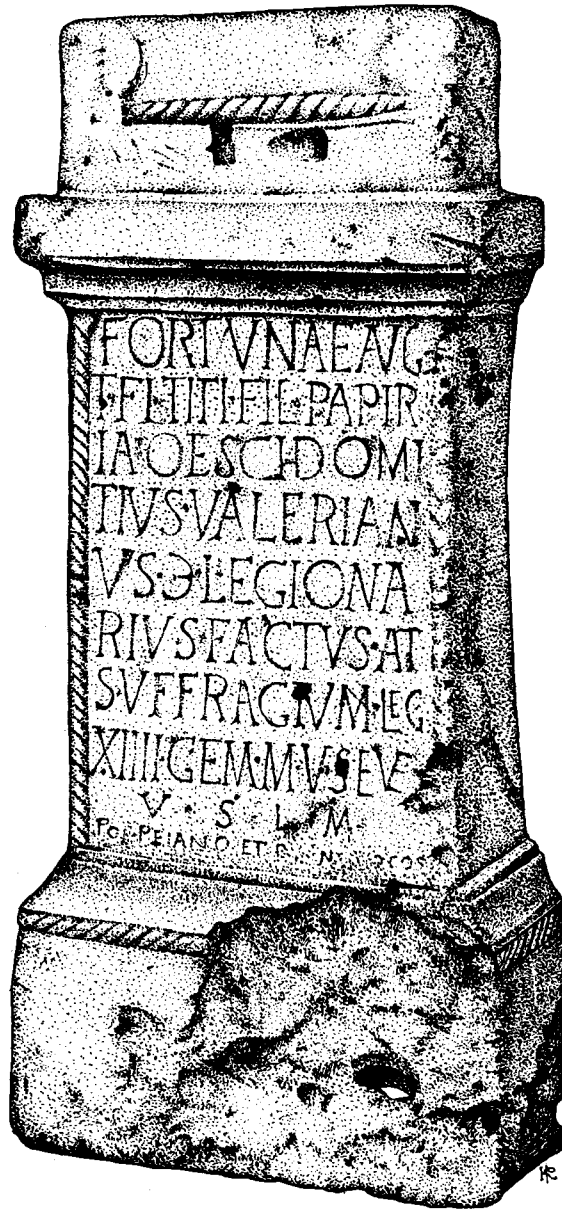
Žrtvenik je, kao što se vidi, podigao Fortuni (*Fortunae Augustae*) centurion XIV legije Tit Flavije Domicije Valerijan, podrijetlom iz mezijskog grada *Oescus*-a. U onomastičkoj formuli Tita Flavija zapažamo neke posebnosti, kako u njezinu sadržaju tako i u obliku u kojem nam je predana; napose je pak zanimljiva s obzirom na vrijeme iz kojega spomenik potječe (prva polovica 3. st. n. e.).

Tit Flavije — čija imena asociraju na onomastičke tradicije flavijevske dinastije — ima dva kognomena. Oba su, očito je, gentilnog ili bolje gentilicijskog karaktera. Dok je prvi izvorno predan poznati rimski gentilicij (*Domitius*), drugi je kognomen izveden od gentilnog imena sufiksom *-ianus*, koji najčešće upućuje na određeni adoptivni čin. Nije li, možda, dakle, naš Tit Flavije Domicije Valerijan tek adopcijom ušao u *gens Flavia*?^{4a} Neobična je i predana forma filijacije u kojoj se

⁴ Najveća su slova u 1. i 7. retku (5,2 cm) dok je veličina ostalih: 4,5 cm (r. 2, 4, 6), 4,2 cm (r. 8) i 4 cm (r. 3, 5).

^{4a} Analiza razvoja njegove onomastičke (antroponimske) formule kao da upućuje i na neke ranije adoptivne procese u Valerijanovu životu, koji je možda ranije pripadao rodu (*gens*) *Domitia* (m. *Domitius*), dok je drugi kognomen, *Valerianus*, mogao

nastati od gentilicija poznate rimske obitelji *Valeria*. Svakako se u njegovim imenima, izravno ili neizravno, nadovezuje tradicija, ili barem reminiscencija, na brojne predstavnike spomenutih italskih obitelji (*Valerii*, *Domitii*, *Flavii*) u provincijama pa i u krajevima iz kojih potječe ili u kojima je živio i djelovao kao vojnik ovaj Mezijski. Treba, međutim, imati u vidu i dru-

Sl. 1

ime (adoptivnog?) oca pojavljuje u punom obliku (*Titi fil.*), a ne pokraćeno (*T. fil.*), kako se to ime u filijaciji — a i u položaju prenomena — redovito javlja. Kao da ono tu i nije prenomenskog već kognomenskog karaktera! Tribus *Papiria* kojoj je pripadao dedikant poznata je kao tribus spomenutog mezijskog grada iz kojega je podrijetlom (*domo Oesci*).^{4b} U tom gradu, kako je rečeno, Fortunin kult nam je zajamčen, a *Oescus* je, kao grad u pozadini limesa, bio i legijskim sjedištem, što je sve moglo imati odraza na Valerijanov životni put i njegovu odanost rodnom kraju.

Tit Flavije Domicije Valerijan bio je vojnik, zapravo pripadnik nižeg komandnog kadra (centurion) sa službom u XIV legiji »gemini« koja se upravo, na ovom jasijskom natpisu, koliko nam je poznato, prvi put javlja s tako obimnom počasnom titulaturom: *legio XIII gemina Martia victrix Severiana*. Istina je da tu nedostaju još neki nazivi, odnosno imena koje je legija nosila, tako *Antoniniana*, pa i *Alexandriana*, kojim se, kao i već spomenutim nazivom *Severiana*, isticala počast koju su joj iskazali članovi dinastije Severa. Spomenuta se legija — ne računajući njezin vrlo čest spomen bez ikakvih popratnih počasnih i drugih naziva — na spomenicima najčešće javlja s ovim nazivima: *leg. XIII gemina*,⁵ *gemina victrix*,⁶ *gemina Martia*,⁷ *gemina Martia victrix*,⁸ *gemina Antoniniana*,⁹ *gemina Severiana*,¹⁰ *gemina Severiana Alexandriana*¹¹ itd.

Ova njezina najnovija potvrda iz naših krajeva, gdje su tako reći sumirani nazivi koje je ta legija dobivala u tijeku svoga postojanja i djelovanja, nosi nesumnjivo i određene kronološke vrijednosti vezane uz taj njezin »*cursus honorum*«. Posljednji u nizu spomenutih počasnih naziva — *Alexandriana* (uostalom kao i sam naziv *Severiana*, koji je na spomenicima mnogo češći, a koji ima i na ovom našem natpisu) — dobila je legija za Aleksandra Severa (222—235), što pruža prvi sigurni kronološki okvir — *terminus ante quem* — za datiranje natpisa koji će se moći odrediti i preciznije.¹²

ge mogućnosti i putove koji su doveli do tako složene i ne baš česte formule u imenima spomenutoga, koje ovdje ne možemo — a nije ni potrebno — istraživati.

^{4b} Usp. W. Kubitschek, *Imperium Romanum tributim descriptum*, Pragae Vindobonae — Lipsiae, 1889, str. 237, s. v. *Oescus* (*Moesiae*).

⁵ Spominjemo samo natpise iz Gornje Panonije (s današnjeg jugoslavenskog područja) koji su objavljeni u jedinom izišlom svesku korpusa Antike *Inscriptiones aus Jugoslavien* (dalje: AIJ), I, Zagreb, 1938: br. 232, 261, 378, 446, 509, 510, 512, 566, 568 (v. *Indeks u Situli*, 5— A. i J. Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt*,

⁶ Dessau, ILS 3697.

⁷ Dessau, ILS 8972.

⁸ AIJ, 242; dalje primjere vidi u Dessau, ILS 1061, 1092, 2648, 2660. *Martia victrix* je naslov što ga je legija dobila za Nerona, 61. god. (RE, B. XII, 1727, s. v. *legio*).

⁹ AIJ 520; CIL III 4173, 4393 = 11086, 4439 = 11094, 10942, 10943, 11152, 11204, 13451, 14358² i drugdje.

¹⁰ AIJ 552; CIL III 11108, 11124, 11126, 11172 15180¹ i drugdje.

¹¹ CIL III 14357 (usp. CIL X 1254, XIII 1890 i drugdje).

¹² Time nije bio još završen povijesni razvoj počasnih naziva ove legije koje su joj idući carevi, kao i oni do tada, obilno podjeljivali. Na spomenicima se legija još naziva i *Maximiana* (CIL III 11189), *Gordiana* (CIL III 1911), *Philippiana* (v. RE, B. XII, 1747).

Centurionska funkcija Tita Flavija Domicija Valerijana koju je obavljao u spomenutoj legiji također je izražena na poseban način koji očito govori i o posebnom postupku kojim je postigao taj čin. U frazi »(*centurio*) *legionarius factus ad suffragium*«, koja prethodi spominjanju legije u kojoj je službovao, vidimo dva momenta koja je postavljač natpisa htio posebno istaknuti. U prvom se redu Tit Flavije time predstavlja kao legijski centurion (*centurio legionarius*), što je, iako nije predstavljalo veći čin od centuriona neke druge vojničke jedinice, napose u pomoćnim četama, ipak značilo veću čast. Isticanje tog legijskog centurionata, koji se uostalom vidi već i iz samog spomena legije u kojoj je Tit Flavije bio u službi, znak je da je legijski centurionat definirana funkcija i čast koja se, kad je za to bilo opravdanih razloga — kao ovdje — posebno takvom i označavala. Treba, naime, pretpostaviti da je Tit Flavije iz neke druge kategorije centurionata (iz neke druge vojničke formacije nižega reda) — a možda i iz nižeg vojničkog čina u samoj legiji — postigao navedeni čin, zbog čega vjerojatno, u znak zahvalnosti, i postavlja ovaj žrtvenik božici sreće (*Fortunae Aug.*) koja mu je bila tako sklona. Isticanjem pak da je taj čin i položaj u legiji postigao *ad suffragium*, dakle glasanjem a ne imenovanjem od strane odgovarajućeg višeg časnika spomenute legije, htio je dedikant istaći taj posebni i rjeđi postupak kojim mu je bio dodijeljen čin legijskog centuriona. Sličnu formulu nalazimo i na jednom natpisu iz *Cillium*-a u Africi:¹³ (*centurio*) *factus ex suffragio leg(ionis) eiusdem*. . . , što pokazuje da su se obje formule upotrebljavale *ex aequo* za izražavanje izbornog karaktera centurionske funkcije (*ad suffragium = ex suffragio*). U posljednjem primjeru izostala je, dakako, oznaka *legionarius*, koju bi na osnovi našeg novog natpisa također trebalo pretpostaviti.

Preostaje još pitanje preciznijeg datiranja spomenika.¹⁴ Sastavljač natpisa sam se pobrinuo za to pa je dedikaciju završio, kako to nerijetko biva kod takvih natpisa, datiranjem po konzulima. Tekst desetoga retka s imenima dvaju konzula nije se na žalost dobro sačuvao, a već je ionako pisan znatno manjim slovima pa je čitanje prilično otežano. Ime prvospomenutog konzula nije sporno, jer je lijevi dio retka u kojemu mu je ime zabilježeno doživio znatno manja oštećenja nego njegov desni dio, koji je i inače na čitavom spomeniku više stradao. Prvi konzul je, dakle, Pompejan (*Pompeianus*), dok se od imena njegova druga u konzulatu sa sigurnošću može pročitati samo jedno slovo (*N*), negdje otprilike na sredini riječi, ne računajući krajnje *O* (ablativni nastavak), koje nam, međutim, ne može pri utvrđivanju imena pomoći. Konzula s imenom *Pompeianus* bilo je nekoliko i u samom 3. stoljeću n. e., u koje ulazi, široko uzevši, ovaj dedikacioni spomenik. Nalazimo ih u toj funkciji 209. godine (drug u konzulatu: *Avitus*),¹⁵ 231. (drugi

¹³ Dessau, ILS, sv. III, pars II str. CLXXIX (Addenda et Corrigenenda) ad n. 2658.

¹⁴ Prvu kronološku indikaciju, kako je već spomenuto, daju nam sami nazivi legije što ih nosi na ovom spomeniku iz Var. Toplica. Naziv *Severiana* ne dopušta datiranje spo-

menika prije vladavine Severa, a to znači prije kraja 2. ili početka 3. stoljeća.

¹⁵ Usp. E. J. Bickerman, *Chronology of the Ancient World*, London 1969, str. 189 (*Pompeianus, Avitus*, a. u. c. 962); A. E. Samuel, *Greek and Roman Chronology*, München 1972, str. 271 (*Pompeianus — Avitus*).

konzul: *T. Flavius Sallustius Paelignianus*)¹⁶ i 241. (konzulski drug cara Gordijana II).¹⁷ Posljednji primjer valja a priori eliminirati, jer se u našem natpisu ime konzula Pompejana nalazi na prvom mjestu (u navedenom primjeru je na drugome, jer prvo mjesto pripada, normalno, caru). Isto tako ne dolazi u obzir ni konzulski par iz 209. godine (*Pompeianus — Avitus*) jer u imenu drugog konzula ne nalazimo slovo *N* sačuvano u našem natpisu, a osim toga ime je prekratko za restituciju koja traži barem desetak slova. Ostaje, dakle, kao jedina mogućnost srednja od triju pretpostavki, tj. 231 godina, kada su dužnost konzula obavljali *Claudius Pompeianus* i već spomenuti *T. Flavius Sallustius Paelignianus*. Na osnovi toga i predlažemo ovakvu restituciju 10. retka *Po[m]peiano et [Paelig]n[ian]o co(n)s(ulibus)*.¹⁸ To se datiranje podudara i s vremenom kada je *XIII legio gemina* već nosila i počasni naziv *Severiana* po caru koji je u doba ove dedikacije još bio živ. Naš je natpis još jedna potvrda kako je spomenuta legija svoje severijanske atribute dobila i počela nositi prije 231. godine, odnosno da ih je zadobila između 222. i 231. godine n. e.

Točna linija kretanja kao ni sva mjesta boravka XIV legije (gemine itd.) nisu poznati, a još manje znamo o područjima i mjestima u kojima su se povremeno nalazile njezine *vexillationes*. Osnovni punktovi koje je ta poznata rimska legija držala na dunavskom limesu, i to kroz duže razdoblje, ipak su poznati: bio je to ponajprije logor u Vindoboni,¹⁹ gdje je legija, čini se, bila stacionirana još i prije prvog dačkog rata, a onda, po završetku ratova s Dačanima, Carnuntum,²⁰ koji je još u toku ratovanja napustila glasovita XV legija »*Apollinaris*«, koja je u njemu boravila od osnutka toga velikog logora. Naša je legija, kao drugi po redu garnizon karnuntinskog logora, ostala u njemu skoro dva stoljeća, čineći, zajedno s drugim panonskim legijama (*X gemina, I adiutrix, II adiutrix*), čitavo to vrijeme čvrst obrambeni sustav dunavsko-panonskog limesa.²¹

Literarni izvori dopuštaju pretpostavku da je XIV legija (gemina) još u 1. stoljeću n. e. barem kraće vrijeme boravila i u provinciji Dalmaciji. Tacit opisujući događaje koji su se u Carstvu zbivali za prve velike krize i borbe za prijestolje, nakon Neronove smrti, spominje da su se na početku 69. godine n. e. Otonu pri-

¹⁶ E. J. Bickerman, sp. dj. str. 189 (*Claudius Pompeianus — T. Flavius Sallustius Paelignianus*); A. B. Samuel, sp. dj. str. 272 (*Claudius Pompeianus — T. Flavius Sallustius Paelignianus*).

¹⁷ E. J. Bickerman, sp. dj. str. 189 (*Imp. Gordianus II. — (Clodius) Pompeianus*); A. E. Samuel, sp. dj. str. 272 (*Imp. Gordianus II — (Clodius) Pompeianus*).

¹⁸ Nije neobično što se od bogate antropimske formule konzula, posebno Paelignianove, u našem natpisu javljaju samo dva prividno ogoljela kognomena (*Pompeianus — Paelignianus*), jer je to za natpise poput ovoga, koji oskudijevaju prostorom, skoro redovita pojava. Zapravo se, kako smo pretpostavili u restituciji spomenutog mje-

sta u ovom natpisu (r. 10), uz kognomen prvospomenutog konzula, tj. ispred samog kognomena, može čitati slovo *C*, no pitanje je da li se ono daje restituirati u *Claudius*, za što je običnija kratica *Cl*. (Ipak, usp. *legio VII C(laudia!) p. f.*).

¹⁹ Usp. A. Mocsy u RE, Supplementband IX (1962), 615.

²⁰ Ibidem, 615, 616; usp. i E. Swoboda, Carnuntum. Seine Geschichte und seine Denkmäler (4. Aufl.), Graz-Köln, 1964, str. 47 (»das zweite Carnuntiner Hausregiment«). Prema Swobodi, legija je u Carnuntum došla najkasnije 114. godine.

²¹ A. Mocsy, sp. mj.: *X gem. — Vindobona, XIV gem. — Carnuntum, I adiutrix — Brigetio, II adiutrix — Aquincum*.

družile legije iz Dalmacije i Panonije (*»e Dalmatia Pannoniaque«*) i da su prema Italiji bile krenule *»septima a Galba conscripta, veteranae undecuma ac tertia decuma et praecipui fama quartadecumani«*.²² Prema mišljenju mnogih, ta glasovita (*»praecipui fama«*) XIV legija nalazila se tada, kao i spomenuta XI, također u Dalmaciji, gdje se bila zatekla na putu iz Britanije, svog tadašnjeg sjedišta, prema Istoku.²³

Kasnije tragovi — natpisi — upozoravaju na prisutnost nekih dijelova (?) te legije i u drugim nekim dijelovima Panonije (*Ad Flexum, Aquincum i dr.*),²⁴ ali se na temelju njih ne mogu izvoditi sigurni zaključci o kretanju čitave legije ni o novim njezinim sjedištima poslije napuštanja logora u Karnuntumu. Njezin spomen na natpisima raznih panonskih — i ne samo panonskih — lokaliteta trebat će prvenstveno tumačiti privremenim rasporedom nekih njezinih manjih jedinica, koje su bilo samostalno, bilo udružene sa sličnim jedinicama nekih drugih legija kao *vexillationes*²⁵ činile posadu nekih manjih vojnih punktova, u pozadini, ili su bili dodijeljeni kao čuvari reda središnjoj ili lokalnoj provincijalnoj administraciji. Poznato je da su vojnici raznih panonskih legija, pa tako i XIV (gemine), bili dodijeljeni čak i uredu namjesnika provincije Dalmacije u Saloni!²⁶

Aquae Iasae nisu dosad dale ni jednu epigrafsku potvrdu prisutnosti predstavnika ove legije u tom poznatom panonskom, jasijskom, lječilištu i naselju.²⁷ Umjesto njih nalazimo tu kao dedikante, u prvom redu nimfama, zaštitnicama ljekovitih izvora, pripadnike XIII legije (gemine), i to iz redova njezinog najvišeg komandnog kadra, što i ne mora biti podatak koji bi govorio o prisutnosti neke veksilacije te legije u ovom jasijskom središtu. Zavjetni žrtvenici koje su oni tu postavili nimfama vjerojatno su samo znak zahvale tim zaštitnicama zdravlja (*Nymphae salutare*)²⁸ za postignuto poboljšanje zdravstvenog stanja i izvršenje ranije preuzetog zavjeta. Nasuprot tome u drugom jednom također gornjopanonskom (jasijskom?) lječilištu, današnjem Topuskom, u kojemu je posebno bio

²² *hist.* II, 11; ili drugdje: «...*quartam decumam legionem magna ipsam fama*...» (II, 32).

²³ Usp. A. Betz, *Untersuchungen zur Militärgeschichte der römischen Provinz Dalmatien*, Baden b. Wien, 1938, str. 56 (usp. osobito str. 54 i 73 gdje su citirani svi do tada poznati natpisi iz Dalmacije koji spominju XIV legiju).

²⁴ Usp. A. Mocsy, sp. mj. 615.

²⁵ Usp. natpis na crijepu iz Mirebeaua u Francuskoj: *vexil(latio) ili vexi(lationes) (?) legionum I, VIII, XI XIII, XXI* (riječ je o ekspediciji korpusa koji se 70. godine n. e. po posebnom zadatku zatekao u zemlji keltskih Lingona, o kojoj govori Tacit, *hist.*, IV, 68); usp. R. Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*, Paris, 1914, str. 338 i 343.

²⁶ Usp. A. Betz, sp. djelo, str. 53; A. Mocsy, sp. mj. 617.

²⁷ U posljednjem izvještaju (koji je ujedno i završni) o radovima u Var. Toplicama (Vjesnik AMZ, IV, str. 151, bilj. 13, spomenut je jedan takav, još neobjavljeni, nalaz, ali je tu ime XIV legije pogrešno odštampano umjesto imena XIII legije (gemine), čiji su se spomenici već i prije nalazili na tom području.

²⁸ Takvu dedikaciju, uz jedan još neobjavljeni natpis u term. kompleksu, nose i natpisi AIJ 462, 464, dok drugi neki imaju *Nymphis Augustis* (AIJ 465) ili samo *Nymphis* (AIJ 463) odnosno *Silvanis Augustis* (AIJ 467, 468) što će najvjerojatnije trebati smatrati jednim te istim (*Silvanae = Nymphae*). Samo je jedna od objavljenih dedikacija uz Nimfe uključivala i neko drugo božanstvo: *Dianae et Nymphis* (AIJ 461).

razvijen kult Silvana i Diane(?) — štovanih djelomično i pod domaćim imenom (*Vidasus, Thana*)²⁹ — vidimo kao dedikante tim »ilirskim« božanstvima, uz pripadnike drugih nekih panonskih legija (*leg. X gemina, leg. I adiutrix*), običnih vojnika, i nekoliko vojnika XIV legije (gemine): *Cepasius Secundus, mil(es) leg(ionis) XIII g(eminae)*, CIL III 14045 = AIJ 509; *Pap(irius) Terminalis et Iul(ius) At(i)lius, mil(ites) leg(ionis) XIII g(eminae)*, CIL III 14048 = AIJ 512. Prisutnost većeg broja običnih vojnika u tom starom naselju, gdje je postojalo svetište Vidasa i Tane, kojemu su se u štovanju pridružili i ovi obični pripadnici rimske vojne postade — možda i sami panonskog podrijetla — nesumnjivo indicira da je tu neko vrijeme bila jedna (?) veksilacija u kojoj je bilo i pripadnika XIV legije (gemine). Natpis CIL III 10828 = AIJ 520, koji je Valerije Ver *centurio leg(ionis) XIII gemine Antoniniana*e postavio »*pro salute imp(eratoris) M(arci) Aurelii Antonini pii felicis Aug(usti) et Iuliae Aug(ustae) matris Aug(usti) et castrorum*« i koji je mnogo kasniji od spomenutih, trebao bi također potjecati s tog lokaliteta, iako mu samo mjesto nalaza nije poznato.³⁰

Poznata su nam i tri natpisa s imenima te legije iz Siscije: CIL III 15181¹ — = AIJ 552, CIL III 3972 = AIJ 568, CIL III 3970 = AIJ 566. Posljednja dva spominju našu legiju pod običnim starim imenom *leg(io) XIII g(emina)* — AIJ 568 pripada urni (?) kornikularija Gaja Sempronija Severa, a AIJ 566 urni veterana spomenute legije i bivšeg konzularnog beneficijara Marka Aurelija Glabriona — dočim joj natpis AIJ 522, koji je postavio također konzularni beneficijar Marko Aurelije Diogen (možda sa svojim drugom, čije se ime u natpisu nije sačuvalo?), daje već epitet »severijanska«: *leg. XIII g(emina) Sever(iana)*.

Spomenuti natpisi, a ovima treba pribrojiti još i nekoliko natpisa s današnjeg slovenskog dijela gornje Panonije (*Neviodunum, Praetorium Latobiorum*), očito potvrđuju prisutnost bilo čitave XIV legije, bilo detaširanih njezinih odreda ili manjih jedinica na gornjopanonskom području, posebno pak na onom njegovom dijelu koji su u antičko doba još nastavali Jasi, a koje je bilo poznato po tolikim ljekovitim izvorima što ih je Rim od samog dolaska u te krajeve obilno eksploatirao. Vojnički element bio je, sudeći po tome što nam pružaju natpisi, važan činilac u društvenim, ekonomskim pa i kulturnim zbivanjima na tom području, još i kao aktivan sloj rimske vojne organizacije, ali i kasnije kad se je, po završetku aktivne službe, tu zadržavao i preuzimao i druge, građanske, obaveze i dužnosti, napose u municipalnoj administraciji.

Tit Flavije Domicije Valerijan, koji je »božanskoj Fortuni« postavio opisani zavjetni spomenik, učinio je to dok je još bio u aktivnoj vojničkoj službi. I on je, kao i spomenuti dedikanti sličnih žrtvenih spomenika iz tog starog lječilišnog mjesta iz XIII legije (gemine), pripadao komandnom legijskom kadru (*centurio legionarius*). Stoga, iz istih razloga, i njegovu prisutnost u jasijskim topicama najvjerojatnije treba dovesti u vezu s nekim osobnim njegovim razlogom (lije-

²⁹ Vidi A. Mayer, *Vidasus, der illyrische Silvanus*, Vjesnik HAD, n. s., 22—23, 1941—1942, str. 187 i d.; isti, *Die illyrischen Götter Vidasus und Thana*, Glotta, 31, 1951, H. 3—4, str. 235 i d.

³⁰ Prema AIJ (sp. mj.) »war in Topusko im Hofe des Badearztes« (usp. i Vjesnik HAD n. s., IX, 1906/7, str. 138, br. 268).

čenje ?), iako se a priori ne mogu isključiti ni druge pretpostavke koje bi govorele za kakav službeni motiv njegova boravka u toj sredini.

Zanimljivo je da se Valerijan — koji je s ponosom u natpisu naveo dosta rije-dak put kojim je dospio do legijskog centurionata: (*centurio legionarius factus ad suffragium leg(ionis) XIII gem(inae) M(artiae) v(ictricis) Seve(rianae)*) — nije u tom svetištu nimfa zavjetovao, poput drugih brojnih dedikanata, pa i onih iz redova vojske, tim zaštitnicama jasijskih termalnih izvora i zdravlja uopće, nego božici Fortuni (*Fortunae Augustae*).

Posvete ili zavjeti Fortuni posve su rijetki u ovom dijelu Panonije.³¹ Stoga je i ova neobična posveta u svetištu jasijskih nimfa vrijedna pažnje. Dedicacijska formula *Fortunae Augustae* povezana je čini se s carskim kultom, ako se s njom može dovesti u vezu jedna druga panonska posveta — *Fortuna Augustorum*, kako pretpostavlja A. Mócsy.³² Iako se ne može negirati da je i spomenuta dedikacija makar neizravno bila povezana i s tom »carskom interpretacijom« Fortunina kulta, čini nam se da nam sam natpis pruža podatak za uvjerljivije tumačenje te zasad izuzetne pojave. Tit Flavije Domicije Valerijan je, naime, rodom iz Oeska poznatog donjomezijskog grada i legijskog središta na dunavskom limesu (*domo Oesci*), u kojemu se nalazilo Fortunino svetište (hram).³³ Veza s rodnim krajem tu je svakako očita, a zavjet u čast božanstva koje je bilo osobito štovano u rodnom gradu dedikanta potvrđuju i drugi primjeri iz vojničke povijesti Carstva.³⁴ Time su kontinuitet i duhovna prisutnost u zavičaju osoba bačenih na daleka ratišta, u provincije ili na same granice Carstva bili održavani do eventualnog povratka u rodni kraj. Taj povratak međutim, nije bio tako čest, jer su se bivši vojnici, kao veterani, mnogo češće zadržavali u kraju gdje su provodili posljednje godine aktivne službe ili su pak odlazili u druge krajeve gdje im je bilo stavljeno na raspolaganje državno zemljište (*ager publicus*).

Značenje ovog novog vojničkog spomenika iz Varaždinskih Toplica je višestruko. Prije svega dao nam je novu potvrdu prisutnosti pripadnika XIV legije (*gemine*) u ovom dijelu Panonije i prvi spomen te legije uopće na natpisima ovog jasijskog lječilišta na kojima su otprije poznati pripadnici drugih »panonskih«

³¹ AIJ donose samo jednu potvrdu, iz Ptujja (*Poetovio*), i to ne kao dedikaciju (ova naime glasi: *Volcano Aug. sac.*) već kao topografski o toj gornjopanonskoj koloniji »*vicus Fortun(ae) a templ(o) Fortunae ad horr(ea) ...*«, AIJ 340. U Celeji (AIJ 42) nalazimo dedikaciju *Fortunae stabili*, no to je već izvan naše provincije.

³² Sp. mjesto, 734; usp. Burgenland Heimatbl. XIII, 1951, str. 7, br. 110. — Mócsy (na sp. mjestu) navodi razne oblike Fortunina kulta kao i epitete koje nosi ta božica na spomenicima Panonije. Posebno želimo upozoriti na epitet *salutaris* koji nosi na jednom natpisu (CIL III 14359²⁶), a koji, kako je rečeno, prvenstveno pripada nimfama.

³³ Vidi Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas, sv. 2, Prag 1969, str. 953, s. v. *Oescus*. Ovaj mezijski grad, utvrđen dvostrukim bedemima, bio je također legijskim sjedištem.

³⁴ Spominjemo natpis iz Trilja u Dalmaciji (područje antičkog Tilurija s poznatim legijskim logorom, prvenstveno VII legije — *legio VII C. p. f.* — objavljen od potpisano u Vjesniku za arheol. i hist. dalm., LIII, 1952, str. 230, br. 41, a koji je konzularni beneficijar Septimije Justijan posvetio Jupiteru (*IOM*), Junoni (*Iunoni reginae*), *Fortunae reduci* i *Gen(io) Luci Ang(itiae)*. Ova zadnja spomenuta dedikacija tiče se dedikantova rodnog (?) mjesta, *Lucus Angitiaie* danas Luco u Italiji.

legija. Prisutnost centuriona te legije u ovom lječilištu — bez obzira na to da li je on tu došao službeno, u nekoj veksilaciji, ili privatno, kao običan pacijent — njegov boravak u Toplicama (*Aquae Iasae*) je precizno datiran 231. godinom, što bi moglo značiti i prisutnost same legije u to vrijeme u ovim dijelovima Gornje Panonije. Natpis nam je nadalje dao jedno od sada najpotpunijih imena XIV legije (*gemina Martia victrix Severiana*), koji je kronološki sinhroniziran sa spomenutim datiranjem. Na kraju, tu su i neke druge posebnosti, rijetke za spomenute krajeve (dedikacija vjerojatno tračkoj Fortuni, domaćoj zaštitnici dedikantova rod-nog grada Oeska, višeiimena onomastička formula dedikantova koja vjerojatno ot-kriva složeni put njegova ulaska u *gens Flavia*, putem adopcije (?), kao i isto tako neobičan put njegova napredovanja u vojničkoj službi — *centurio legionarius factus ad suffragium* — što sve skupa daje izvanredno važne nove podatke o vojničkoj, i ne samo vojničkoj, prošlosti naših krajeva u onim pomalo već nemirnim vreme-nima, kad je prisutnost rimskih jedinica ponovno bivala aktuelnom u područjima koja su se već dulje vremena ubrajala u pacificirana, dakle bez vojske (*»provincia inermis«*).

R É S U M É

UN NOUVEAU MONUMENT LEGIONNAIRE PROVENANT DE VARAŽDINSKE TOPLICE

(*Legio XIII gemina Martia victrix Severiana*)

A l'occasion des recherches du complexe architectural thermal antique de Varaždinske Toplice (*Aquae Iasae*), effectuées depuis 1953 par le Musée Archéologique de Zagreb sous la conduite de M. Gorenc et B. Vikić-Belančić, un monument sacrificatoire antique (*ara votiva*) en grès local avec inscription importante pour l'histoire militaire de ces régions, notamment de Pannonie, a été découvert en 1962 au Sud de l'entrée de ce que l'on appelle la »basilique des thermes« (voir Pl. II). Le monument est très bien conservé (voir fig. 1 et Pl. I), ainsi que l'inscription elle-même, bien que la dernière ligne portant la datation d'après les consuls soit assez usée, et il n'a été possible de la restituer qu'après bien des efforts.

L'autel a été posé dans cet établissement thermal par Titus Flavius Domitius Valerianus, centurion de la XIVe légion, qui y est mentionnée, pour la première fois, semble-t-il, sur des épigraphes antiques, avec les titres quasi complets qu'elle avait obtenus durant son existence: *legio XIII gemina Martia victrix Severiana*. Bien entendu, il manque encore quelques titres, connus d'après d'autres sources, tels *Antoniniana* et *Alexandriana*, qui, néanmoins, accompagnent alternativement certains de ses titres fréquents précités.

Le monument fut élevé en 231, c'est-à-dire sous le consulat de Claudius Pompeianus et de Pelignianus, et consacré à la Fortune (*Fortunae Augustae*) également,

semble-t-il, parce que Fortuna était particulièrement vénérée et avait un célèbre sanctuaire avec temple à Oescus, ville thrace, d'où était aussi originaire le dédicateur T. Fl. Domitius Valerianus, »*centurio legionarius*«. Cette fonction avait été obtenue dans des circonstances assez peu en usage, donc non pas par une voie régulière, puisque Valerian devint centurion au suffrage de son (?) unité (*centurio legionarius factus ad suffragium legionis . . .*).

Le riche sujet de l'inscription de ce nouveau monument militaire provenant de Varaždinske Toplice, où certains fonctionnaires militaires de quelques autres légions étaient connus, et se soignaient probablement aux sources thermales et, plus tard, prononçaient des vœux à l'intention de leurs nymphes protectrices (*Nymphae salutare*), nous fournit l'occasion de connaître encore quelques points des déplacements, sinon de toute la XIVe légion, du moins de quelques unes de ses unités ou individus — ce qui indique bien entendu que la légion même n'était pas loin. Nous devons ainsi prendre en considération qu'après avoir été stationnée à Vindobona et notamment à Carnuntum, où elle est demeurée environ deux siècles — O compris quelques autres centres pannoniens (Aquincum et autres) — ladite légion a séjourné elle aussi dans nos régions actuelles (on connaît déjà en effet des inscriptions qui la mentionnent à Siscia, à Nevioudunum et à Praetorium Laticorum, auxquelles il faut ajouter à présent Aquae Iasae) bien que, comme cela est déjà dit, sur la base de toutes ces preuves épigraphiques isolées, il faut conclure seulement qu'à l'époque où elle y fit son apparition (première moitié du IIIe siècle de notre ère), sa résidence fut déplacée vers les frontières Sud de la province et que ses *vexillationes* occupèrent ainsi quelques centres pannoniens de moindre importance, assumant les tâches qui leur étaient spécialement assignées.

Vu dans ce contexte, notre nouvelle inscription de Varaždinske Toplice approfondit nos connaissances aussi bien sur le déplacement de cette fameuse légion que sur le rôle de romanisation que ses ressortissants assumaient avec ceux des autres légions, notamment de la XIIIe légion également géminée, que nous retrouvons dans cette même station thermale (Aquae Iasae).

